

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (статус мов) _____

Статтю присвячено зіставному аналізу термінів мовного статусу в слов'янських мовах і їхньому впливу на процеси мовного планування й мовної політики у відповідних країнах. Терміни мовного статусу, які позначають головну мову держави, мають різну словесну форму: *державна мова* (Білорусь, Росія, Словаччина, Україна), *офіційна мова* (Македонія, Словенія, Чорногорія), *мова офіційного використання* (Сербія, Хорватія); їхні значення і термінологічний підтекст не завжди тотожні як у конкретних національних мовах, так і в різні історичні періоди. Термінологічні інновації в багатьох слов'янських мовах виникли під впливом «Європейської хартії регіональних або міноритарних мов». Аналіз показує, що термін, який є адекватним у контексті акта міжнародного права (наприклад, *регіональна або міноритарна мова*), може бути не цілком придатним для термінологічної та концептуальної системи національного законодавства (наприклад, України). Ця розбіжність спричиняє численні суперечності теоретичного плану та викликає труднощі при застосуванні закону на практиці.

Ключові слова: соціолінгвістична термінологія, мовна політика, національна мова, державна мова, офіційна мова, регіональна мова, міноритарна мова.

У час панування тоталітарних режимів у країнах Славії соціолінгвістика була під контролем ідеологічних органів. Іншомовні термінологічні запозичення не були рідкістю, але зміст терміна, якщо він уживався для опису мовної ситуації не за рубезжем, а у власній країні, нерідко зазнавав ідеологічної корекції. Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. вплив владних структур на соціолінгвістику істотно послабився, а в багатьох випадках майже зник. Завдяки глобалізації посилилися міжмовні й міжкультурні впливи. Ці обставини, а також іманентні особливості розвитку теорії і практики мовної політики позначилися на розвитку фахової термінології.

Після схвалення Радою Європи й ратифікації відповідними слов'янськими країнами Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (далі Хартія) терміновживання дедалі більше інтернаціоналізується і виходить за межі конкретної національної держави. Разом з тим уживання тих самих термінів у різних мовах зазвичай має семантичні відмінності, нерідко значні. Іншомовний термін при його запозиченні терміносистемою іншої національної мови адаптується до лінгвокогнітивних особливостей мови-реципієнта, оскільки в сприйнятті носіїв цієї мови він має сенс насамперед у проєкції на мовну ситуацію у власній країні.

Важливе значення для зіставних досліджень соціолінгвістичної термінології мають спеціалізовані соціолінгвістичні словники та енциклопедії. У слов'янських країнах такі видання є поки що тільки в Болгарії та Росії. У 1993 р. вийшла у світ болгарською мовою «Мала енциклопедія соціолінгвістики» («Малка ен-

циклопедія на соціолінгвістика») Ангела Пачева, яка дає лексикографічний опис термінів та їхні еквіваленти російською й англійською мовами. Значним кроком у розвитку соціолінгвістичної термінографії став опублікований 2006 р. в Москві «Словник соціолінгвістичних термінів» («Словарь социолингвистических терминов») за ред. В. Ю. Михальченко.

Важливою особливістю соціолінгвістичної термінології є значна роль семантичного і лінгвокогнітивного наповнення лексичних компонентів, з яких складається термін, їхнього асоціативного потенціалу в контексті нормативно-правових актів та мовних ідеологій у соціокультурному просторі відповідної національної держави. Особливого значення набуває здатність терміна бути зрозумілим не лише фахівцям із соціолінгвістики, а й широкому колу користувачів. Як зазначає В. Ю. Михальченко, суть терміна значною мірою розкривається завдяки семантиці слова: «У російській і радянській соціолінгвістиці склалася традиція описового вираження концепту шляхом застосування слів, що правильно орієнтують»¹. Ця традиція дала такі термінологічні сполучення, як *мови міжнародного спілкування*, *мови міжнаціонального спілкування*, *світові мови*, *мова титульної нації*, *регіональні мови* і т. ін.

На першочергову увагу заслуговують терміни, що позначають статус мови. Вони недостатньо уніфіковані як у масштабах окремих національних мов, так і в плані міжмовного співвіднесення термінологічних одиниць. Термінологічні розбіжності стають причиною різних тлумачень користувачами відповідних національних мов текстів мовного законодавства та інших нормативних документів, що регулюють мовну практику. Не сприяють вони й однозначному прочитанню наукових текстів та розумінню полемічних виступів на соціолінгвістичну тематику.

Розглянемо насамперед термінологічні сполучення *державна мова* і *офіційна мова*. У багатьох мовах, зокрема в українській, ці терміни нерідко використовуються як взаємозамінні або синонімічні, наприклад, у рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р.: «Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя». За свідченням відомого російського мовознавця і громадського діяча В. П. Нерознака, ще в 1953 р. експерти ЮНЕСКО запропонували розмежування цих термінів, використовуючи для цього англійські вирази *national language* у значенні «державна мова» і *official language* — «офіційна мова»². Державна мова, так само як і офіційна, є засобом державного управління, законодавства, судочинства, вона значною мірою присутня в освітній системі, сфері обслуговування і ЗМІ. Водночас, як наголошує В. П. Нерознак³, державна мова виконує ще одну важливу функцію, властиву не кожній офіційній мові — інтеграційну функцію в межах даної держави в політичній, соціальній і культурній сферах. У цьому розумінні вона «виступає в ролі символу даної держави»⁴. Термін *державна мова* сприймається в контексті багатьох лінгвокультур як статусно вищий, ніж *офіційна мова*, оскільки він є складником концептів «державотворення» і «державотворча нація» і відбиває роль мови в творенні національної ідентичності й національної свідомості. Такий погляд на мову

¹ Михальченко В. Ю. О принципах создания словаря социолингвистических терминов: к постановке проблемы // Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. В. Ю. Михальченко. — М., 2006. — С. 12–13.

² Нерознак В. П. Языковая реформа (1990–1995) // Вестн. Рос. акад. наук. — М., 1996. — Т. 6. № 1. — С. 5.

³ Там же.

⁴ Там же.

знаходить своє вираження не лише у висловлюваннях літераторів і діячів культури, у наукових публікаціях і виступах політиків, а й в офіційних актах багатьох держав. Зокрема, у рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. вказано, що «Поняття державної мови є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття “конституційний лад”. Іншою його складовою є, зокрема, поняття державних символів. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народіві...»⁵.

Лінгвокогнітивні дослідження відзначають як характерну особливість української мови зв'язок концепту «держава» з концептом «нація» і особливо з концептом «народ»⁶. Народ є основним суб'єктом державотворення і джерелом влади⁷. Дуже показовою в цьому контексті є ретроспектива вживання статусних термінів щодо української мови в актах Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. У першому згадуванні про статус мови в ухвалі Генерального Секретаріату (1917 р.) вживається вираз *офіційна мова*⁸. Уживання саме цього терміна було викликано значною мірою тим, що державна незалежність України ще не набула остаточного законодавчого оформлення, ішлося про завдання на перспективу: «Офіційною мовою на Україні стає мова українська, на яку поволи має перейти і все діловодство»⁹. Поряд з терміном *офіційна мова* вживався також вираз *офіційно-урядова мова*, а з 1918 р. (уперше в законі Центральної Ради від 24 березня 1918 р. «Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері») — термін *державна мова*. Використання термінів *офіційна мова*, *офіційно-урядова мова*, *державна мова* співвідносне зі зміною статусу самого українського народу, який «вимогами власного історичного життя та подіями революції поставлено на ступінь народів державних» (Обіжник Секретаріату народної освіти № 1316 від 12.10.1917 р.)¹⁰.

Відомі ситуації, коли інтеграційна роль мови не обмежується тільки державними кордонами країни, яка дала назву відповідній мові. Зокрема, це стосується мовної політики Російської Федерації. Ректор Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова Віктор Садовничий у своєму виступі «Гуманітарна освіта в Росії: думки вголос» на нараді-конференції «Традиції та інновації в освіті: гуманітарний вимір» (15.02.2007 р.) робить наголос на особливій ролі мови як чинника не тільки культурної, а й державно-політичної інтеграції. З одного боку, «мова — необхідна умова і головна ознака культурної спільності, основа національної самосвідомості»¹¹. З другого боку, вона є знаряддям політичного згуртування «співвітчизників» як усередині країни, так і поза її офіційними кордонами. Говорячи про російську мову, В. Садовничий наголо-

⁵ Конституційний Суд України : Рішення. Висновки. 1997–2001.— К., 2001.— С. 488–489.

⁶ Див.: Сушко О. І. Концепт Держава у відтворенні ідеї державотворення першої половини ХХ століття (на матеріалі фразеологічних одиниць службових документів) // Мова та історія : Період. зб. наук. праць.— К., 2004.— Вип. 67.— С. 31–45.

⁷ Ця обставина відображає одне з ключових положень законодавства України: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (Конституція України, ст. 5).

⁸ Див.: Данилевська О. М. Мова в революції та революція в мові. Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії.— К., 2009.— С. 58.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.— С. 60.

¹¹ Садовничий В. Гуманитарное образование в России: мысли вслух. Выступление на Всероссийском совещании-конференции «Традиции и инновации в образовании: гуманитарное измерение». 15 февраля 2007 г. Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова // Безопасность Евразии.— 2007.— № 4 (30).— С. 8.

сив, що вона не тільки окреслює кордони існуючої держави, а й є засобом етнокультурної демаркації ширшого простору, на якому ця держава здійснює свій вплив і реалізує свої державні інтереси: «Політичні кордони змінилися швидко, а кордони поширення російської мови, попри всі бажання політиків, напрямують несподівані дії документів. Хоча російська мова офіційно втрачає роль державної на значній частині території Радянського Союзу, вона не перестала бути важливим засобом спілкування»¹². У своєму виступі В. Садовничий наголошує: «ми повинні всіма силами зберегти роль російської мови ... як фактора, що гарантує культурну спільність наших народів»¹³. Інакше кажучи, і поза кордонами держави Росія державна інтеграційна роль російської мови в її неофіційній іпостасі залишається актуальним завданням зовнішньої мовної політики російських владних кіл, а також освітян, інтелектуалів, працівників культури, журналістів та ін.

У публікаціях і виступах російських науковців і політиків нерідко висловлюється думка, що в процесі формування нових незалежних держав «на пострадянському просторі відбувається поступовий розпад єдиного мовного простору»¹⁴ і що надання російській мові особливого статусу в пострадянських державах є важливим чинником у збереженні її позицій. На цій підставі А. Е. П'янов вважає, що Російська Федерація як «основа російського народу, його мови і культури», може й повинна надавати покровительство і здійснювати захист російського населення держав СНД. На думку цього автора, «у повному обсязі питання про статус російської мови розв'язане тільки в Білорусі»¹⁵.

Подібні погляди висловлюють російські високопосадовці. Голова Ради Федерації Федеральних Зборів Російської Федерації В. І. Матвієнко під час засідання Президії Ради законодавців Російської Федерації при Федеральних Зборах Російської Федерації заявила: «...Ми всі — депутати, регіональні законодавці, федеральні законодавці повинні активно нарощувати зусилля із збереження російської мови, її гармонійного розвитку, із просування її в світі, особливо просування і збереження її на пострадянському просторі»¹⁶.

Важливою особливістю державної мови¹⁷ є те, що держава бере на себе відповідальність за її якісний стан і кодифікацію, за регулювання граматичних, лексичних, словотвірних, стилістичних та інших норм з урахуванням історичних традицій та діалектної бази цієї мови. Особливо виразно цю особливість помітно в контрастному зіставленні в державах, що мають дві (або більше) державні мови. Наприклад, лінгвістичний суверенітет Білорусі, яка має за конституцією дві державні мови (білоруську й російську), поширюється тільки на автохтонну, тобто білоруську мову. Це дає підстави науковим і владним інститутам Білорусі встановлювати норми саме білоруської мови, а не російської, яка має іншу історичну батьківщину.

В одному з суб'єктів Російської Федерації Республіці Саха (Якутія) відповідно до закону («О языках в Республике Саха (Якутия)» 1992, змін. 2002) держав-

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ П'янов А. Е. Статус русского языка в странах СНГ // Вестн. Кемеров. гос. ун-та.— Кемерово, 2011.— № 3 (47).— С. 57.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Стенограмма заседания Президиума Совета законодателей Российской Федерации при Федеральном Собрании Российской Федерации 6 июля 2012 года. — <http://szrf.km.duma.gov.ru/site.xp/051052053.html> (Стенограмма 6.07.2012 doc).

¹⁷ У деяких випадках уживається вираз *офіційна мова*, хоча за змістом він збігається з поняттям «державна мова».

ними є мова саха і російська мова. Але закон зобов'язує здійснювати державний захист і піклуватися розширенням громадських і культурних функцій тільки однієї з цих мов — титульної, тобто мови саха (ст. 4). Підставою для цього є зазначення в законі того, що мова саха — це «мова корінної нації, яка дала назву республіці» (ст. 4).

Сприйняття мови як національного надбання, що передбачає право держави і її обов'язок піклуватися якісним станом мови, є важливим складником змісту терміна *державна мова* в контексті його зв'язку з національною історією, з концептами «нація» і «народ». Ця думка виразно простежується в мовному законодавстві Росії. Захист і розвиток мовної культури визначається як одне з головних завдань закону «Про державну мову Російської Федерації» (преамбула)¹⁸. Зміст цього завдання конкретизується в подальших статтях закону: «Порядок затвердження норм сучасної російської мови ..., правил російської орфографії і пунктуації визначається Урядом Російської Федерації» (ст. 1, п. 3); «при використанні російської мови як державної мови Російської Федерації не допускається вживання слів та виразів, що не відповідають нормам сучасної російської мови, за винятком слів та виразів, що не мають загальноновживаних аналогів у російській мові» (ст. 1, п. 6). У чинному законі України «Про засади державної мовної політики» (2012 р.) у складі ст. 6, що називається «Державна мова», є спеціальний пункт, де визначено роль держави в піклуванні про якісний стан державної мови: «Норми української мови встановлюються у словниках української мови та українському правописі. Порядок затвердження словників української мови і довідників з українського правопису як загальнообов'язкових довідкових посібників при використанні української мови, а також порядок офіційного видання цих довідників визначаються Кабінетом Міністрів України. Держава сприяє використанню нормативної форми української мови в засобах масової інформації, інших публічних сферах» (ст. 6., п. 4). Подібну турботу про головну мову країни¹⁹ передбачає мовне законодавство Словаччини та Польщі. Відповідно до положення § 2, п. 1 закону «Про державну мову Словацької Республіки» держава піклується про «кодифікацію державної мови та підвищення мовної культури». Відповідно до «Закону про польську мову» від 07.10.1999 р. польська мова «має використовуватися в кодифікованій літературній формі» (ст. 3). У юридичній практиці в Республіці Польща «заборонено використання іношмовних виразів за винятком власних імен» («Закон про польську мову», ст. 7).

У мовній практиці експертів міжнародних організацій спостерігається диференційоване вживання термінів *державна мова* і *офіційна мова*. Зокрема, в англійському тексті висновку Венеціанської комісії від 15–16.10.2010 про закон «Про державну мову Словацької Республіки» щодо словацької мови вживається термін *державна мова* (англ. *state language*), оскільки словацьке законодавство вживає саме термін *štátny jazyk* «державна мова». Проте в більш абстрагованому контексті на словацьку мову поширюється й зміст звичного в англійському вжитку терміна *офіційна мова* (англ. *official language*). У зазначеному вище висновку Венеціанської комісії трапляються випадки коли в межах єдиного речення використовуються обидва терміни для розмежування різних понять, нап-

¹⁸ Важливо зауважити, що хоча російська мова має статус державної і в Білорусі, закон «Про мови в Республіці Білорусь» не передбачає жодних заходів щодо регулювання якісних параметрів цієї мови.

¹⁹ У Конституції Польщі (ст. 27) і польському законодавстві вживається термін *język urzędowy*.

риклад: «Підтримка державної мови гарантує розвиток ідентичності державної спільноти ... Можливість громадян користуватися офіційною мовою може застосовуватися як засіб запобігання їх дискримінації в забезпеченні їх основоположних прав...» (п. 42, тут і далі в цитатах виділення курсивом наше. — Б. А.). На відміну від другого речення, що коментує потенційну ситуацію в будь-якій країні, перше речення стосується саме Словаччини і тому в ньому вживається вираз *державна мова* (англ. state language).

Так само в тексті висновку ОБСЄ про законопроект О. Єфремова, П. Симоненка, С. Гриневецького терміни *державна мова* і *офіційна мова* вживаються диференційовано, наприклад: «... положення законопроекту впроваджують систему, за якою російська мова користуватиметься додатковими перевагами, що фактично піднімуть її до рівня офіційної мови по всій території України і послаблять стимули до вживання державної мови». Вираз *державна мова* в заключній частині цього речення стосується тільки української мови.

Паралельне використання термінів *język urzędowy* і *oficjalny język państwa* спостерігаємо в польській мові. У законі Польщі від 06.01.2005 р. «Про етнічні й національні меншини та про регіональну мову» як основний уживається термін *język urzędowy*. У польському перекладі Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (*Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych*) уживається вираз *oficjalny język*, що є калькою з англійського виразу *official language*. Цей термін широко вживається при покликаннях на Хартію²⁰, а також у словосполученнях на зразок *oficjalny język Unii Europejskiej* (щоправда, паралельно вживається й вираз *urzędowy język Unii Europejskiej*).

У мовознавчій літературі польською мовою спостерігаємо також паралельне вживання зазначених виразів, здебільшого для уникнення тавтології та контекстуального їх розрізнення як термінологічних варіантів, наприклад: «Обecnie język słoweński, dzięki przystąpieniu Słowenii do Unii Europejskiej, zyskał rangę, nie posiadającą wcześniej w historii — *języka oficjalnego*, jako jednego z dwudziestu trzech równoprawnych *języków urzędowych* Zjednoczonej Europy...»²¹. Трапляються поодинокі випадки одночасного вживання обох прикметників *oficjalny* і *urzędowy*, наприклад: «W strukturach państwa jugosłowiańskiego język słoweński posiadał charakter *oficjalnego języka urzędowego* (obok macedońskiego i serbsko-chorwackiego)»²², «Ustawę nr 256 (1968 r.) uznającą język francuski za *oficjalny język urzędowy* w publikacjach informacji prawnych i umywu»²³, «Współczesny hebrajski, 'iwrit', został uznany za *oficjalny język urzędowy* Izraela w 1948»²⁴, «Na Ziemiach Ruskich język ruski był uznany za *oficjalny język urzędowy*, działało również prawo ruskie, statuty którego potwierdziła Unia Lubelska»²⁵. Таке використання більш характерне для мовної практики ЗМІ, ніж для наукових публікацій.

²⁰ Термін *oficjalny język* уживається також у польському «Законі про національні й етнічні меншини та про регіональну мову» («Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym», 06.01.2005), з покликанням на відповідне положення Хартії.

²¹ *Bońkowski R.* Była Jugosławia wobec Unii Europejskiej — języki, tradycje, kultura (na przykładzie większościowych wspólnot katolickich // *Cyryl i Metody w duchowym dziedzictwie Słowian: Materiały III i IV Konf. Cyrylometodiań. w Białej Podlaskiej (XXIX i XXXIV Konf. Podlaskie) / Red. P. Sotirov.* — Biała-Podlaska, 2009. — S. 167.

²² *Ibid.* — S. 166.

²³ *Sobczak-Pękala B.* Na granicach dwóch kontynentów: Franko-Amerykanie i ich tożsamość // *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica IV.* — Kraków, 2012. — Vol. 1. — S. 112.

²⁴ *Migut M.* Iwrit // *Scriptores.* — 2003. — N 2 (28). — S. 76.

²⁵ *Kurier Galicyjski.* — 2011. — 15–28 kwiet. — S. 5.

У македонській мові терміни *службен јазик* та *официјален јазик* уживаються як близькі синоніми без виразних ознак семантичної чи функціональної диференціації. Специфічна ситуація з використанням термінів *oficiálny jazyk* (офіційна мова) і *štátny jazyk* (державна мова) склалася в Словаччині. Відповідно до чинного закону «Про державну мову Словацької Республіки», схваленого 15 листопада 1995 р., словацька мова має статус державної. З ним співіснує термін *oficiálny jazyk* (офіційна мова), що уживається в офіційному словацькому перекладі Хартії, яку Словаччина ратифікувала 20 липня 2001 р.: «...jazyku ... odlišné od oficiálneho(ych) jazyka(ov) daného štátu, nepatria sem dialektu oficiálneho(ych) jazyka(ov) štátu ani jazyku migrantov». Слід зазначити, що в історії мовного законодавства Словаччини був період, коли статус головної мови держави позначався терміном *úradny jazyk* (офіційна мова). Відповідний закон, прийнятий 26 жовтня 1990 р., називався «Закон про офіційну мову Словацької Республіки» («*Zákon o úradnom jazyku v Slovenskej republike*») і діяв до прийняття 15 листопада 1995 р. чинного нині «Закону про державну мову Словацької Республіки» («*Zákon o štátnom jazyku Slovenskej republiky*»). Еволюція терміновживання в мовному законодавстві Словаччини вказує на те, що терміни статусу сприймаються законодавцем як важливе знаряддя мовної політики. Порівняно із законом 1990 р. в законі 1995 р. термін не лише зазнав суттєвої зміни, а й отримав стисле й недвозначне тлумачення: «Державною мовою на території Словацької Республіки є словацька мова. Державна мова має перевагу над іншими мовами на території Словацької Республіки» (§ 1, п. 1, 2).

Одночасне застосування терміна *офіційна мова* до більше ніж однієї мови в даній країні є зазвичай неоднозначним. Наприклад, у Конституції Словенії сказано: «Офіційною мовою (*uradni jezik*) у Словенії є словенська. У тих муніципалітетах, де проживають італійська та угорська національні спільноти, офіційною мовою (*uradni jezik*) також є італійська або угорська мови» (ст. 11). У «Законі про публічне використання словенської мови» («*Zakon o javni rabi slovenščine*») термін «офіційна мова» («*uradni jezik*») розкривається повніше. Його зміст у застосуванні до титульної мови (словенської) не тотожний змістові виразу в застосуванні до італійської та угорської мов, щодо яких він уживається в наведеній вище конституційній статті. Згідно із зазначеним законом, словенська мова як офіційна мова (*uradni jezik*) в Республіці Словенії є засобом усного й писемного спілкування в усіх сферах публічного життя в Республіці Словенії. Це — офіційна мова титульної нації. Вона є мовою міжнародного представництва Словенії і однією з офіційних мов Європейського Союзу (ст. 1, п. 2), а також мовою набуття громадянства Словенії (ст. 17, п. 1). Інший різновид офіційної мови — це офіційна мова національної спільноти, що є меншиною. Мова титульної нації є офіційною на всій території держави, включаючи ті ареали, де офіційними є також італійська й угорська мови. Офіційна мова нетитульної національності обмежена певним регіоном, часто в прикордонній смузі. Наприклад, статутами п'яти прикордонних муніципалітетів Словенії угорській мові надано офіційний статус поряд зі словенською ²⁶.

Чимало місця в законі Словенії відведено технічним аспектам власне офіційного використання мови, зокрема рівню володіння мовою посадовцями. На керівників державних органів і служб покладається персональна відповідальність

²⁶ Катунин Д. А. Статус языков в современном законодательстве Словении и словенский язык в законодательных актах сопредельных стран. Статья первая // Язык и культура.— 2008.— № 3.— С. 28, 23–41.

за дотримання вимог щодо володіння офіційною мовою їхніми підлеглими, які спілкуються з громадянами в усній або письмовій формі (ст. 7). З цього погляду вимоги до знання всіх офіційних мов однакові. Проте в багатьох інших відношеннях визначені в законі функції словенської мови значно ширші, ніж функції двох інших мов, щодо яких також уживається термін «офіційна мова». Закон наголошує на статусній виключності саме словенської мови: «Республіка Словенія забезпечує статус словенської мови активною мовною політикою (z dejavno jezikovno politiko), що передбачає створення законодавчої бази для її використання, постійний науковий моніторинг мовного життя, піклування про розширення можливостей мови та про збагачення мови і її культуру» (ст. 4). На державу покладено обов'язок «підтримувати вивчення словенської мови у Словенії шляхом прийняття додаткової програми удосконалення мовних знань для молоді й дорослих та програм, призначених для іноземців» (ст. 13). Іноземні фільми для дітей дошкільного віку повинні обов'язково бути дубльованими словенською, а всі інші фільми — дубльованими або субтитрованими (ст. 24). Щодо інших офіційних мов закон не покладає на державу таких зобов'язань.

У випадку Словенії термін *офіційна мова* виступає в певних контекстах змістовим аналогом терміна *державна мова*. На це вказує, зокрема, стаття закону, в якій уживання офіційної мови пов'язане з використанням державних коштів: «При проведенні міжнародних публічних заходів, що відбуваються на території Республіки Словенія і фінансуються за державні кошти, їхні організатори повинні забезпечити використання словенської мови» (ст. 25). Характерно, що використання словенської мови не залежить від того, чи має конференція статус офіційного заходу; визначальним є те, що вона фінансується коштом державного бюджету, тобто за «народні» гроші.

У законі самопроголошеної Республіки Косово 2006 р. «Про вживання мови» («O upotrebi jezika») термін *офіційна мова* застосовується щодо албанської та сербської мов: «Albanski i Srpski i njihovi alfabeti su službeni jezici na Kosovu i imaju ravnopravan status u Kosovskim institucijama» (ст. 2.1). Уживається також вираз *мова офіційного використання* (наприклад, ст. 2.4: status jezika u službenoj upotrebi u toj opštini, також ст. 8.1: osobe koje pripadaju zajednici čiji je jezik u službenoj upotrebi). Вираз *мова офіційного використання* вказує не тільки на албанську та сербську, що є офіційними мовами на всій території республіки, а й на мови місцевих спільнот, проголошені офіційними в межах певних територіальних одиниць. Характерною термінологічною особливістю зазначеного закону є одночасне використання в його тексті двох синонімічних термінологічних позначень, а саме *službeni jezik* та *zvanični jezik*, кожне з яких перекладається українською мовою як «офіційна мова». Показовим є, наприклад, формулювання ст. 9.2, у якій вираз *zvanični jezik* уживається як аналог виразу *službeni jezik*. При цьому зберігаються відмінності словесних позначень *офіційна мова* і *мова муніципалітету, що має статус офіційної мови*: «Zvanični znaci koji označavaju ili uključuju, imena opština, sela, ulica i ostalih javnih mesta biće označena na zvaničnom jeziku i na jezicima zajednica koje imaju status zvaničnog jezika u opštini a u skladu sa članom 2.3.5». Деякі дослідники²⁷ звертають увагу на цю особливість текстового оформлення закону, щоправда, ознак лексико-семан-

²⁷ Катунин Д. А. Статус языков в современном сербском законодательстве как реализация языковой политики государства // Вестн. Том. гос. ун-та. Философия. Социология. Политология.— 2008.— № 2(3).— С. 151.

тичної чи функціональної диференціації термінологічних варіантів *službeni jezik* і *zvanični jezik* у нормативно-правових, наукових та інших текстах не виявлено.

Конституція Республіки Болгарія (13.07.1991) визначає єдину офіційну мову: «Официалният език в републиката е българският» (ст. 3). У Сербії, Хорватії та частково Македонії й Чорногорії як засіб статусного означення мови вживається вираз *мова офіційного використання*. У Конституції Хорватії сказано: «У Хорватській Республіці в офіційному використанні є хорватська мова і латиничний алфавіт. У окремих місцевостях поряд з хорватською мовою і латиничним алфавітом в офіційне використання може бути запроваджено також іншу мову і кириличний або якийсь інший алфавіт на умовах, визначених законом» (ст. 12)²⁸.

Вираз *мова офіційного використання*, як показує практика інших слов'янських мов, не завжди є змістовим аналогом терміна *офіційна мова*. З цього погляду показовою є зміна терміновживання в Чорногорії. Коли Чорногорія входила до складу Союзної Республіки Югославії, в її Конституції було визначено, що «в Чорногорії в офіційному використанні є сербська мова ієкавського діалекту (*u službenoj upotrebi je srpski jezik ijekavskog izgovora*). Рівноправними є кириличний і латиничний алфавіти» (ст. 9). Після проголошення незалежності в 2006 р. у Чорногорії прийнято нову Конституцію (2007 р.), у якій щодо титульної мови держави вживається термін *офіційна мова*, чим недвозначно визначається її офіційний статус: «офіційною мовою (службени језик, *službeni jezik*) у Чорногорії є чорногорська мова. Кириличний і латиничний алфавіти є рівноправними. В офіційному використанні (*u službeni upotrebi*) є також сербська, боснійська, албанська і хорватська мови» (ст. 13). Вираз *офіційне використання* вживається щодо мов, правовий статус яких у Чорногорії визначається описово (*u službeni upotrebi*), без використання статусного терміна *офіційна мова*. Уживання сполучника *також* вказує на те, що за пріоритетністю й важливістю мови офіційного використання поступаються офіційній мові. У Конституції Республіки Македонія зазначено, що «офіційною мовою в Республіці Македонія є македонська мова». В одиницях місцевого самоврядування, «де більшість населення становлять представники національності, в офіційному використанні поряд із македонською мовою і кириличним алфавітом є й мови та алфавіти національностей» («во службена употреба, покрај македонскиот јазик и кирилското писмо, се и јазикот и писмото на националностите», ст. 7).

Подібне використання терміна «офіційна мова» та його описового замітника зустрічаємо в «Законі про офіційну мову Словацької Республіки» (1990 р.). У § 6 сказано, що в офіційних стосунках громадяни можуть також уживати чеську мову і що в тих випадках, коли представники національної меншини становлять у місті або селі не менше 20 % населення, вони можуть використовувати свою мову в офіційних стосунках у таких містах або селах. Однак це положення має суттєве застереження: якщо в таких містах або селах учасником офіційних стосунків виступає громадянин, який не належить до національної меншини, то спілкування відбувається офіційною мовою: «(1) V úradnom styku občania môžu používať aj český jazyk. (2) Ak príslušníci národnostnej menšiny tvoria v meste alebo obci najmenej 20 % obyvateľstva, môžu v takýchto mestách a obciach používať v úradnom styku svoj jazyk. Ak v takýchto mestách alebo obciach vystupuje v úradnom styku občan, ktorý nie je príslušníkom národnostnej menšiny, vedie sa konanie v úradnom jazyku». Контекст цієї статті недвозначно показує, що *офіційна мова*

²⁸ Вираз *službeni jezik* (офіційна мова) у Конституції Хорватії не вживається.

має перевагу над мовою, яка використовується в офіційних стосунках, тобто мовою національної меншини.

Про те, що термін «офіційна мова» не тотожний термінові «мова офіційного використання», свідчать також положення прийнятого в Косові в 2006 р. «Закону про вживання мов» («О употреби jezika»). Поряд з офіційними сербською та албанською, а також турецькою, боснійською і циганською мовами, які можуть бути визнані офіційними на рівні місцевого самоуправління, на період дії мандата ООН у Косові встановлюється офіційне використання англійської мови (ст. 34). Про важливість цієї мови офіційного використання свідчить, наприклад, те, що основний закон Косова — «Конституційні основи тимчасового самоуправління Косова» («Ustavni okvir za privremenu samoupravu») публікується англійською, албанською і сербською мовами й у випадку розбіжності між ними текст англійською мовою має більшу юридичну силу («U slučaju neslaganja, verzija na engleskom jeziku ima jaču pravnu snagu», ст. 14.4)²⁹.

Конституція Сербії (2006) визначає, що «в Республіці Сербія в офіційному використанні є сербська мова і кириличний алфавіт (у службеної употреби су српски језик и ћирилично писмо). Офіційне використання інших мов і алфавітів визначається законом на підставі Конституції» (ст. 10). У законі «Про офіційне використання мови і алфавіту» («Закон о службеної употреби језика и писама», 2010 р.) зазначено, що в Республіці Сербія в офіційному використанні є сербська мова, а мови й алфавіти національних меншин офіційно використовуються тільки «на територіях Республіки Сербія, де проживають представники національних меншин» (ст. 1). Мови і алфавіти національних меншин в офіційному використанні виступають не автономно, а разом із сербською мовою («у службеної употреби су, *истовремено са српским језиком* и језици и писма националних мањина», ст. 1).

У регіональному законодавстві Сербії зустрічаються досить ліберальні інтерпретації поняття «офіційне використання». Зокрема, у статуті муніципалітету Димитровград є положення про те, що на території цього муніципалітету в рівноправному офіційному використанні з сербською мовою є болгарська та її алфавіт: «*Na teritoriji opštine u ravnopravnoj službenoj upotrebi, sa srpskim језиком и ćirilicom pismom je i bugarski језик и njegovo писмо*». Привертає увагу прикметник *рівноправний*, уживанням якого автори тексту роблять спробу зрівняти статусний рівень, з одного боку, міноритарної мови (формально це також *језик службеної употреби*) і, з другого боку, — титульної мови, тобто власне офіційної мови держави. На пріоритетність офіційного використання титульної мови порівняно з офіційним використанням мов національних меншин вказують положення закону про те, що текст мовою національної меншини завжди повинен слідувати після тексту сербською мовою і не відрізнятися від нього розміром літер та їх оформленням (ст. 7). Те саме стосується написів латиничним алфавітом, які не можуть передувати кириличним, а повинні бути тільки після них (ст. 10).

Порівняно з терміном *державна мова* вираз *офіційна мова* в законодавстві слов'янських країн виявляє риси статусно нижчого рівня. На відміну від офіційної мови, що має близький за змістом описовий варіант *мова офіційного використання*, державна мова такого варіанта не має. Відсутність варіантних

²⁹ Катунин Д. А. Статус языков в современном сербском законодательстве...— С. 149–150.

термінологічних позначень забезпечує текстові, в якому вживається термін *державна мова*, вищий рівень лінгвальної визначеності.

Уживання описового виразу *мова офіційного використання* відкриває можливість амбівалентних комбінацій, на зразок *мова національної меншини введена в офіційне використання, офіційний алфавіт* і т. ін. У Конституції Хорватської Республіки є положення про те, що в окремих територіальних одиницях інша мова і кириличний або будь-який інший алфавіт можуть поряд із хорватською мовою і латиничним алфавітом бути введені в офіційне використання: «*u službenu se uporabu može uvesti i drugi jezik te ćirilčno ili koje drugo pismo*» (ст. 12). Лексико-семантична будова терміна *державна мова* не дає можливості вживати його в контекстах, подібних до наведеного вище. Державна мова сприймається як атрибут державності титульної нації, притаманний їй споконвічно, тому семантика дієслова *вводити* робить його вживання недоречним щодо адміністративно-територіальних одиниць, які не є державами за своїми формальними й сутнісними параметрами. Прикметник *державний* не вживається у виразах на зразок *мова державного використання* або *місцева державна мова, державна мова меншини* і т. ін.

У Російській Федерації для статусного позначення мов місцевого рівня вживаються терміни *державна мова* (автономної республіки) і *місцева офіційна мова*. В абсолютній більшості випадків у конституціях і законодавстві російських автономій уживається термін *державна мова*, вираз *місцева офіційна мова* вживається тільки в законодавстві автономної республіки Саха (Якутія) щодо нетитульних мов цієї автономії: «Евенкійська, евенська, юкагирська, долганська, чукотська мови визнаються місцевими офіційними мовами в місцях проживання цих народів і використовуються нарівні з державними мовами» (закон «Про мови в Республіці Саха (Якутія)» 1992, змін. 2002, ст. 6).

Таке терміновживання відображає положення, зафіксоване в ст. 4, п. 4 закону РФ «Про мови народів Російської Федерації», де зазначено, що в місцях компактного проживання населення, що не має своїх національно-територіальних утворень, поряд з російською мовою і державними мовами республік, «у офіційних сферах спілкування може використовуватися мова населення даної місцевості». Порядок слідування мов вказує на їх градацію за ступенем важливості: (1) державна мова Російської Федерації, (2) державна мова республіки, (3) місцева офіційна мова, тобто *мова населення даної місцевості*, що може використовуватися в *офіційних сферах спілкування*. У законі названо низку сфер офіційного спілкування, а саме: мова офіційного опублікування правових актів РФ (ст. 12), мова офіційного діловодства і листування (ст. 16–17), мова судочинства (ст. 18), мова географічних назв (ст. 23) і т. ін. Характерно, що попри декларативну рівноправність мов в деяких сферах офіційного спілкування державна мова республіки не використовується. Наприклад, у офіційному листуванні та інших формах офіційних відносин, між державними органами й установами суб'єктів Російської Федерації і адресатами Російської Федерації використовується тільки російська мова (ст. 17).

Про різницю в статусі мов, позначених виразами *офіційна мова, офіційна мова в муніципалітеті* і *мова офіційного використання в муніципалітеті*, свідчить положення закону Косова № 02/L–37 (2006 р.) «Про використання мов». Уживання цих термінів має статусну градацію, що залежить від ряду чинників, зокрема від відсотка населення, яке користується конкретною мовою (2.4). У муніципалітетах, де проживає спільнота, рідною мовою якої є не офіцій-

на мова і яка становить щонайменше 5 відсотків від загальної кількості населення муніципалітету, мова цієї спільноти має статус офіційної мови в муніципалітеті і використовується на рівних правах з офіційними мовами («*jezik zajednice imaće status zvaničnog jezika u opštini i koristiće se ravnopravno sa zvaničnim jezicima*», ст. 2.3.). У муніципалітетах, де проживає спільнота, рідною мовою якої є не одна з офіційних мов Косова і яка становить понад 3 відсотки від загальної кількості населення, мова цієї спільноти має статус мови офіційного використання в муніципалітеті і використовується рівноправно відповідно до вимог ст. 8 цього закону («*jezik te zajednice imaće status jezika u službenoj upotrebi u toj opštini i biće u ravnopravnoj upotrebi u skladu sa odredbama utvrdjenih u članu 8 ovog zakona*», ст. 2.4.).

Диференційоване використання термінів *офіційна мова* і *мова офіційного використання* підтверджується їх уживанням у тексті ст. 9.1 зазначеного закону: офіційні вивіски муніципальних установ і органів оформлюються офіційними мовами і мовами, які мають статус офіційних мов у муніципалітеті відповідно до ст. 2.3. («*biće izložena na zvaničnim jezicima i na jezicima koje imaju status zvaničnog jezika u opštini*»). Як свідчать дослідження текстів нормативно-правових актів, описові назви *мова*, що використовується в офіційних сферах спілкування, та *мова офіційного використання* за змістом і за концептуальним наповненням не тотожні термінопоняттю «офіційна мова».

Визначальною для розрізнення концептів «державна мова» і «офіційна мова» є першочерговість зв'язку кожного з них із концептами «обов'язок» і «право». Судячи з духу й букви проаналізованих законів, уживання у складі терміна *державна мова* прикметника *державний* актуалізує зв'язок концепту «державна мова» з концептом «обов'язок» на таких рівнях: 1) обов'язок громадянина щодо мови як ознаки колективної ідентичності, 2) обов'язок держави щодо мови як ознаки колективної ідентичності. Такий зв'язок виявляємо в текстах законів як загальнодержавного, так і місцевого рівня. Наприклад, закон «Про мови в Республіці Саха (Якутія)» (1992 р., змін. 2002 р.) проголошує мову унікальною цінністю і невід'ємною ознакою нації. Забезпечення культурно-мовної спадкоємності поколінь (мовою оригіналу: «культурно-языковой преемственности поколений»), виховання в молоді любові до рідної мови і шанобливого ставлення до культури, мови, традицій інших народів є важливою *державною турботою республіки* («важной государственной заботой республики») і *обов'язком кожного громадянина*.

З іншого боку, широке вживання в законодавстві ряду країн терміна *мова офіційного використання*, співвідносного з терміном *офіційна мова* (хоча й не рівнозначного йому), пов'язує концепт «офіційна мова» радше з концептом «право» (у розумінні «реалізація особистого права»), ніж з концептом «обов'язок». Як приклади можна навести такі фрагменти з текстів мовного законодавства: «На території одиниці місцевого самоврядування, де традиційно живуть представники національних меншин, їхні мова й алфавіт можуть бути в *рівноправному* офіційному використанні» («може бити у рівноправній службовій употребі») — закон Республіки Сербія «Про офіційне використання мови й алфавіту», ст. 11); «Цим законом створюються умови офіційного використання мов і алфавітів національних меншин, які забезпечують їх *рівноправність* з хорватською мовою і латиничним алфавітом» («Закон про використання мов і алфавітів національних меншин у Республіці Хорватія», ст. 1); «Кожний має право звертатися й отримувати відповідні послуги і публічні документи від центральних установ Косова на *будь-якій з офіційних мов*» («na bilo koji službeni jezik» —

закон Косова «Про використання мов», ст. 4.2). Низку подібних прикладів можна продовжити.

Специфічний випадок уживання терміна *державна мова* щодо суб'єктів, які входять до складу держави, представляє вираз *державна мова республіки* в законодавстві Російської Федерації. Це офіційний термін, який використовується і в законі № 1807–I від 25 жовтня 1991 р. «Про мови народів Російської Федерації» і в законі № 53–ФЗ від 1 червня 2005 р. «Про державну мову Російської Федерації». За своїм змістом він найближчий до терміна *офіційна мова автономії*, прикметник *державна* відображає формальний статус тих суб'єктів федерації, які за законодавством Росії мають назви республік³⁰. Наприклад, згідно з Конституцією Республіки Бурятія (від 22.02.1994), «Республіка Бурятія — держава у складі Російської Федерації» (ст. 60); відповідно державними мовами Республіки Бурятія є бурятська і російська мови (ст. 67). Статус державної мови закріплює за бурятською мовою також закон Республіки Бурятія «Про мови народів Бурятії» (№ 221–ХІІ від 10.06.1992).

У вступній частині закону Республіки Бурятія «Про мови народів Бурятії» (№ 221–ХІІ від 10.06.1992) зроблено особливий наголос на націєтворчій ролі мови: «Мова — це духовна основа існування будь-якої нації. Вона є найбільшою національною цінністю. Збереження і розвиток нації насамперед пов'язані зі збереженням і функціонуванням її мови». Регламент Народного Хуралу Республіки Бурятія вказує, що робота в Народному Хуралі здійснюється двома державними мовами (ст. 48.1). Разом з тим у вимогах до лінгвістичної експертизи законопроектів, яку здійснює правове управління Народного Хуралу, визначено, що текст законопроекту має відповідати «нормам сучасної російської мови — граматики, орфографії, морфології, синтаксису і пунктуації» (ст. 89.3). Про відповідність текстів законопроектів «нормам сучасної російської мови з урахуванням функціонально-синтаксичних особливостей текстів законів» повторно згадується в ст. 97.7, але немає жодного аналогічного положення, що стосувалося б державної бурятської мови. Суперечність між декларативною та операційною частинами законодавства вказує на те, що змістове наповнення терміна *державна мова автономної республіки* в цьому випадку не відповідає сутнісним параметрам поняття «держава, державність». Не випадково норми мовного законодавства Бурятії порушуються на найвищому рівні. Так, попри вимогу до кандидата на пост президента республіки володіти обома державними мовами³¹, В'ячеслав Наговіцин, призначений у 2007 р. президентом Бурятії, цієї вимоги не дотримався³².

Змістову девальвацію терміна *державна мова* у використанні щодо мов суб'єктів Російської Федерації посилює відсутність юридичної визначеності в самих текстах законодавчих актів. Наприклад, у Конституції Республіки Дагестан вказано, що державними мовами в цій республіці є «російська мова і мови народів Дагестану» (ст. 11). Оскільки конституція і законодавство Республіки Дагестан не надають переліку цих мов, можна припустити, що такими мовами є насамперед ті, що мають свою писемність, зокрема аварська, агульська, азербайджанська, даргинська, кумицька, лакська, лезгинська, ногайська, ру-

³⁰ Наприклад, у Конституції Республіки Татарстан.

³¹ «Президент Республіки Бурятія повинен володіти державними мовами Республіки Бурятія» (Конституція Республіки Бурятія, ст. 70. 2).

³² Див.: Катунин Д. А. Языковое законодательство в республиках Сибири // Язык и культура. — 2009. — № 4 (8). — С. 13–24.

тульська, табасаранська, татська, цахурська, чеченська³³. Із зрозумілих причин у конституції Дагестану немає вимоги до президента Дагестану володіти державними мовами. Попри високий формальний статус кожної з державних мов Дагестану, за свідченнями російських соціолінгвістів, «рейтинг рідної мови падає»³⁴.

Подібна ситуація характерна для Кабардино-Балкарської Республіки, конституція якої визнає три державні мови: кабардинську, балкарську і російську. За конституцією, вони «використовуються на рівних правах у органах державної влади, місцевого самоврядування, державних установах» (ст. 76). Насправді у виробництві, освіті, сфері духовної діяльності панує російська мова. Політика так званої оптимальної національно-російської двомовності призвела до «проникнення російської мови в найбільш непроникну сферу спілкування — сім'ю»³⁵.

У «Законі про державні мови в Республіці Комі» (від 28.05.1992) зазначено, що «державні комі та російська мови функціонують на території Республіки Комі на рівних умовах» (ст. 2). Цьому положенню суперечить зміст ст. 7 цього ж закону, де зазначено, що «діловодство, засідання в органах державної влади Республіки Комі в органах місцевого самоуправління ведуться російською мовою». Таким чином, мова комі з формальним статусом державної виведена за межі реального офіційного вжитку на функціональну периферію. На те, що її присутність у системі державної влади є не обов'язковою, а факультативною, вказує модальна конструкція *может употребляться* і прийменник *наряду с* у такому положенні закону: «В органах государственной власти Республики Коми, органах местного самоуправления *наряду с* государственным языком Российской Федерации — русским *может употребляться* государственный язык Республики Коми — коми» (ст. 7).

Особливістю Республіки Марій Ел є те, що поряд з російською статус державної мови мають два різновиди титульної мови — лугова марійська мова і гірська марійська мови: «Державними мовами Республіки Марій Ел є марійська (гірська і лугова) і російська мови» («Закон про мови в Республіці Марій Ел», ст. 1). Наявність двох різновидів мови з єдиною етнічною основою створює непрості передумови для її стандартизації і запровадження в офіційно-ділове застосування навіть у обмеженому форматі.

Унікальним явищем у слов'янській соціолінгвістичній термінології є такий термін польського мовного законодавства, як *допоміжна мова* (*język pomocniczy*). За своїм змістом він принципово відрізняється від англійського виразу *international auxiliary language*³⁶ (міжнародна допоміжна мова), який уживається в англійській соціолінгвістиці насамперед щодо штучних мов (волапок, есперанто, інтерлінгва, ідо і т. ін.), а також щодо живих мов, які виконували чи виконують допоміжні функції в міжнародному спілкуванні (арамейська, латинська, англійська тощо).

³³ За даними деяких дослідників, у Дагестані є 14 державних мов (див.: Соколовский С. В., Тишкова В. А. Европейская языковая Хартия и защита языковых прав в России // Европейская языковая хартия и Россия: Исслед. по приклад. и неотлож. этнологии / Под ред. С. В. Соколовского и В. А. Тишкова. — М., 2010. — С. 7.

³⁴ Самойлова М. Н. Языковая ситуация и языковая политика в современном обществе // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. — Сер. 2 «Языкознание». — 2009. — № 1 (9). — С. 165.

³⁵ Там же. — С. 163.

³⁶ У науковий обіг цей термін увів Е. Сепір: Sapir E. The Function of an International Auxiliary Language // Shenton H. N., Sapir E., Jespersen O. International Communication: A Symposium on the Language Problem. — London, 1931. — P. 65–94.

У польському законодавстві вираз *język pomocniczy* означає мову, якій законом надано право уживання поряд з офіційною в державних органах відповідної адміністративно-територіальної одиниці (гміни): «Przed organami gminy, obok języka urzędowego, może być używany, jako język pomocniczy, język mniejszości» («Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym», ст. 9).

Особливістю польського законодавства є термінологічне розрізнення понять «мови національних та етнічних меншин» (języki mniejszości narodowych i etnicznych, у термінології Хартії — *міноритарні мови — języki mniejszościowe*), з одного боку, і «регіональна мова» (język regionalny)³⁷, якою, за польським законодавством, є кашубська мова³⁸, — з другого боку. Становище кашубської мови досить специфічне. Кашуби не вважаються в Польщі національною меншиною. В офіційному переліку національних та етнічних меншин («Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym», ст. 2, п. 2–3) етноніма *кашуб* немає. Водночас, як свідчать офіційні документи, кашубська мова є однією з допоміжних мов. Зокрема, у розпорядженні міністра внутрішніх справ і адміністрації від 30.05.2005 р. щодо «Офіційного реєстру гмін, у яких використовується допоміжна мова», сказано, що для включення до зазначеного реєстру потрібне «рішення ради гміни про надання згоди на впровадження допоміжної мови із зазначенням мови національної або етнічної меншини або регіональної мови, яка повинна бути допоміжною мовою» («uchwała rady gminy o wyrażeniu zgody na wprowadzenie języka pomocniczego wraz ze wskazaniem języka mniejszości narodowej lub etnicznej albo języka regionalnego, który ma być językiem pomocniczym» — «Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 30 maja 2005 w sprawie Urzędowego Rejestru Gmin, w których jest używany język pomocniczy»).

Нез'ясованим залишається питання статусу кашубської мовної практики: чи це окрема мова, чи один з діалектів польської мови (тоді її треба називати кашубським діалектом). Використання терміна *регіональна мова* є кроком у напрямку означення кашубської мовної практики як регіонального етнолекту польської мови. Така позиція добре узгоджується зі змістом поняття «допоміжна мова» та з диференціюванням регіональної мови (можливо, етнолекту), з одного боку, і мов національних меншин, — з другого. З-поміж інших допоміжних мов кашубська вирізняється тим, що вона не належить до категорії мов меншин. Оскільки до неї не застосовується термін *мова меншини*, то їй відповідна етнічна група (кашуби) сприймається як частина титульного етносу, мова якого має свої локальні (інакше кажучи, *регіональні*) особливості. На те, що польське законодавство не зараховує носіїв регіональної мови до категорії національних меншин, вказує, наприклад, такий текстовий фрагмент: «... programów służących tworzeniu warunków sprzyjających zachowaniu i rozwojowi tożsamości kulturowej mniejszości oraz zachowaniu i rozwojowi języka regionalnego» (ст. 23). Сполучник

³⁷ Є підстави не погоджуватися з думкою С. В. Соколовського та В. А. Тишкова про те, що терміни *регіональні мови* і *мови меншин* використовуються в мовному законодавстві, зокрема в Хартії, як рівнозначні, див.: Соколовский С. В., Тишков В. А. Европейская языковая Хартия и защита языковых прав в России... — С. 5.

³⁸ «Za język regionalny w rozumieniu ustawy, zgodnie z Europejską Kartą Języków Regionalnych lub Mniejszościowych, uważa się język, który ... Językiem regionalnym w rozumieniu ustawy jest język kaszubski» («Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym», ст. 19).

oraz «також» виводить регіональну мову за межі концепту *tożsamości kulturowej mniejszości*.

У польських офіційних документах носіїв кашубської мови називають не національною або етнічною меншиною, а спільнотою, що користується регіональною мовою («*społeczność posługująca się językiem regionalnym*»; див., наприклад: «*l Raport dla Sekretarza Generalnego Rady Europy z realizacji przez Rzeczpospolitą Polską Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych*»).

У цьому контексті вживання терміна *регіональна мова* щодо кашубської мови виявляється досить суперечливим, оскільки, згідно з вимогами ст. 1 Хартії, регіональна або міноритарна мова не може бути одним з діалектів офіційної мови держави. Уживання терміна *мова* щодо кашубської мовної практики є своєрідним лінгвоюридичним компромісом, так само як і вживання цього терміна щодо лемківських говірок української мови, які в законі про ратифікацію Хартії в Польщі названо *лемківською мовою*.

Єдиною зі слов'янських країн, де жодна мова не має визначеного конституційно³⁹ або законом офіційного статусу, є Чехія. Проте в практичній діяльності органів влади чеська є мовою офіційного використання де-факто. Як зазначено в «Законі про набуття і позбавлення громадянства Чеської Республіки», знання чеської мови є неодмінною передумовою для набуття громадянства (§ 7). Офіційне використання мови, яка не має формально проголошеного статусу, окреслюється також через уживання в нормативно-правових актах виразу *іноземна мова* (*cizí jazyk*, буквально «чужа мова»). Зокрема, в «Законі про набуття і позбавлення громадянства Чеської Республіки» сказано, що документи, які подає фізична особа, видані іноземною мовою (*v cizím jazyce*) органами іноземної держави, мають бути офіційно перекладені чеською мовою (§ 22).

Як показує аналіз текстів мовного законодавства, значення виразів *іноземна мова* та *мова іноземної держави* не тотожні. Наприклад, Республіка Білорусь має дві державні мови — білоруську й російську. Одна з них (російська) — це мова іноземної держави. Проте білоруське законодавство не зараховує її до іноземних (бр. *замежных*) мов: «У випадку заключення міжнароднага дагавора Рэспублікі Беларусь на адной ці некалькіх замежных мовах ён павінен суправаджацца афіцыйным перакладам на беларускую і (або) рускую мовы» («Закон про мови в Республіці Білорусь», ст. 19). Інші положення цитованого закону також свідчать про те, що термін *іноземна мова* (*замежная мова*) поширюється на всі мови, крім білоруської та російської (державних мов Білорусі).

У полеміці з питань мовного законодавства, а також у юридичному контексті тлумачення поняття «іноземна мова» часто набуває принципового значення. Оскільки відповідний термін уживається в різних правових актах, його неоднозначне розуміння може ставати підставою спірних інтерпретацій тих чи інших правових положень. З погляду юридичної визначеності дуже показовою є практика Латвії, де чітко вказано, що таке іноземна мова. Закон Латвії від 21 грудня 1999 «Про офіційну мову» (ст. 4) визначає, що, крім латиської мови та лівської (мова корінних мешканців), усі інші мови в межах зазначеного закону є іноземними. У законі Естонії «Про мову» від 21 лютого 1995 р. у параграфі 2 зазначено, що всі інші мови, крім естонської мови та естонської сурдомови, є іноземними. Мова національної меншини — це іноземна мова, яку громадяни

³⁹ У конституції Чехословацької Соціалістичної Республіки (1960 р.) також не було жодної вказівки на державну або офіційну мову.

Естонії, що належать до національної меншини, історично використовують як рідну мову в Естонії.

У законі «Про державну мову Словацької Республіки» (15.11.1995) вказано, що шкільні підручники видаються державною мовою, за винятком підручників та посібників, призначених для вивчення мов національних меншин і етнічних груп та інших іноземних мов («*okrem učebníc a učebných textov na vyučbu v jazyku národnostných menšín, etnických skupín a iných cudzích jazykov*», § 4,4). Із цього формулювання зрозуміло, що всі мови, крім державної, вважаються іноземними.

Окремої уваги заслуговує словосполучення *регіональні або міноритарні мови*, що є ключовим терміном «Європейської хартії регіональних або міноритарних мов» (далі Хартія). Важливо наголосити, що в самій Хартії це позначення має не статусний, а описовий характер. Аналогічно не можна вважати статусним вислів *менш уживані мови*, що відповідає англійському *lesser used languages*⁴⁰. В Україні питання перекладу термінів Хартії привернуло увагу широкої громадськості навесні 2006 р. у зв'язку з ратифікацією Хартії Верховною Радою України. В офіційному українському перекладі цей акт Ради Європи називається «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин». Змістова невідповідність українського виразу *мови меншин* англійському *minority language* зумовлена насамперед тим, що межі мовної спільноти і межі етнічної спільноти зазвичай не збігаються або збігаються лише частково. Деякі національні меншини (наприклад єврейська, польська, білоруська) можуть послугуватися більше ніж однією мовою (ідидш, іврит, російська, українська мови тощо). На розбіжності між англійським терміном *minority language* і українським перекладом *мови меншин* вказує й структурно-семантичний аналіз англійського виразу. Він надається для двоякої інтерпретації: 1) як поєднання іменника *minority* в синтаксичній функції означення зі словом *language*, укр. «мова меншини»⁴¹, цьому значенню відповідає англійське тлумачення «a language of a minority»; 2) як поєднання прикметника *minority* з означуваним словом *language*, укр. «мова, що представлена меншою кількістю носіїв, ніж інша мова; міноритарна мова»⁴²; цьому значенню відповідає англійське тлумачення «a language whose speakers form a group numerically smaller than the rest».

Український вираз *мова меншини* відповідає першій з наведених інтерпретацій. Однак для перекладу терміна, що вживається в Хартії, він непридатний. Нееквівалентність перекладу терміна *minority language* виразом *мова меншини* стає очевидною, якщо здійснити нескладну граматичну трансформацію: утворивши множину від англійського терміна *minority language* у значенні (1) «мова меншин», отримаємо форму, в якій обидва лексичні компоненти мають уживатися в граматичній формі множини: *minorities languages*. Однак у тексті Хартії така форма ніде не застосовується. Хартія послідовно вживає форму *minority languages*, що однозначно вказує на єдино можливу інтерпретацію терміна — «a language whose speakers are less numerous than the rest» («мова, користувачів якої є менше, ніж решта» [населення.— Б. А.]).

⁴⁰ Цей термін використовується в пояснювальній записці до Хартії. У 1982–2010 рр. існувала організація, що називалася «Європейське бюро менш уживаних мов» («European Bureau for Lesser-Used Languages»).

⁴¹ Слово *minority* виступає тут заміником словосполучення *minority group* (Webster Unabridged Dictionary. Unabridged International Edition.— New York, 1975.— P. 1441).

⁴² Пор., наприклад: *minority races* (Webster...— P. 1441).

У ході дискусії з приводу відтворення в перекладі виразу *minority language* було запропоновано варіанти *меншинна мова* і *міноритарна мова*. Термін *меншинна мова* цілком задовільно передає семантику оригіналу. Прийняттю терміна *меншинна мова* в українському соціумі перешкоджають не параметри семантичної еквівалентності, а причини радше психологічного характеру. У посттоталітарній державі означення *меншинна* викликає здебільшого негативну реакцію в середовищі носіїв відповідних мов і сприймається як індикатор меншовартісності, принизливий для національної гідності. Представники національних спільнот неодноразово заявляли (публічно й приватно) про своє негативне ставлення до слова *меншинний*. В українському науковому й правничому дискурсі дедалі більшого поширення набуває вираз *міноритарна мова*.

Англійський термін *minority language* належить до категорії дихотомічних, тобто передбачає існування парного антонімічного поняття, а саме *majority language* (мова більшості). Не випадково в термінологічному мовознавчому словнику визначення терміна *minority language* дається через його протиставлення антонімічному термінові *majority language* «мова більшості, мажоритарна мова»⁴³. Аналогічно пояснюється цей термін у «Словнику соціолінгвістичних термінів» за ред. В. Ю. Михальченко: «Як правило, міноритарна мова виконує значно менше соціальних функцій, ніж мажоритарна мова, і не функціонує в найпрестижніших сферах спілкування (державне управління, міжнародна діяльність, наука, вища освіта)»⁴⁴. Дихотомічне використання термінів *міноритарна мова* — *мажоритарна мова* зустрічаємо в ряді інших публікацій⁴⁵.

У російській мові вираз *міноритарные языки* має чималий стаж у науковому й офіційному вжитку. Наприклад, ще в 1993 р. в російському журналі «Социологические исследования» (1993, № 1. — С. 113–115) опубліковано статтю заступника голови Ради з мовної політики в освіті при Міністерстві освіти РФ М. В. Дьячкова з назвою «Миноритарные языки в России». Відповідно до Програми фундаментальних досліджень Президії РАН у 2006–2007 виконувався проект «Міноритарні мови Євразії — історія й сучасність»⁴⁶.

Спостерігається також утворення словотвірних похідних на основі терміна *міноритарна мова*, зокрема в мовознавчих публікаціях російською мовою, на-

⁴³ Richards J. C., Platt J., Platt H. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics.— S. L., 1999.— P. 219.

⁴⁴ Словарь социолнгвистических терминов / Отв. ред. В. Ю. Михальченко.— М., 2006.— С. 129.

⁴⁵ Див., наприклад: *Абрамова Е. И., Ощепкова В. В.* Англо-валлийские культурно-языковые контакты и их влияние на формирование языковой ситуации в Уэльсе // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. «Лингвистика».— 2012.— № 6.— С. 36, 33–43; *Нозимов А. А.* Языковая ситуация в современном Таджикистане: состояние, особенности и перспективы развития // Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Душанбе, 2010.— 51 с.; *Самойлова М. Н.* Языковая ситуация и языковая политика в современном обществе // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. 2 «Языкознание».— 2009.— № 1.— С. 160–165; *Суходоева Т. А.* Языковые контакты в условиях активного доминирования мажоритарного языка над мноритарным: На примере взаимодействия луизианского варианта французского языка с английским языком : Дис. ... канд. филол. наук.— Ульяновск, 2006.— 209 с.; *Разумова Л. В.* Соотношение понятий «региональный» / «миноритарный» язык // Гуманитарный вектор.— 2011.— № 2.— С. 213–217.

⁴⁶ З російських публікацій, автори яких використовують вираз *міноритарные языки*, варто згадати принаймні такі: *Гришаева Е. Б.* Национальный язык и мноритарные языки Европейских стран с точки зрения образовательной перспективы / Реальность этноса : Материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф., 4–7 апреля 2006 г.— СПб., 2006.— С. 305–309; *Нерознак В. П.* Знач. праця.— С. 3–7; *Мечковская Н. Б.* Социальная лингвистика : Пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев.— 2-е изд., испр.— М., 2000.— 207 с.; *Пьянов А. Е.* Знач. праця.— С. 55–59; та ін.

приклад: «Иногда в обществе может сложиться определенный социоэкономический и демографический дисбаланс, что может привести к “*миноризации*” одного или нескольких национальных и / или официальных языков»⁴⁷; «В рамках диглосной и двуязычной языковой ситуации квебекский вариант французского языка характеризуется двойной *миноризацией*, двойным социальным обесцениванием»⁴⁸ (курсив наш. — Б. А.).

У мовній практиці інших слов'янських країн спостерігаємо паралельне застосування, з одного боку, традиційних термінів і, з другого боку, термінологічного неологізму, що виник як калька з англійського *minority language* і набув поширення після прийняття Хартії. Зокрема, в польському законодавстві традиційно вживається вираз *języki mniejszości narodowych i etnicznych* «мови національних і етнічних меншин», а в польському перекладі Хартії послідовно вживається калька *języki mniejszościowe*. Трапляються випадки одночасного використання термінів *języki mniejszości narodowych i etnicznych* і *języki mniejszościowe* в тому самому тексті, наприклад у «І Звіті Республіки Польща генеральному секретареві Ради Європи про виконання Європейської хартії регіональних або міноритарних мов» («І Raport dla Sekretarza Generalnego Rady Europy z realizacji przez Rzeczpospolitą Polską Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych»). Подібне співіснування термінів спостерігаємо в словацькій мові: з одного боку, *jazyk národnostnej menšiny* в законі Словацької Республіки «Про використання мов національних меншин» від 10.07.1999 (є також скорочена версія терміна в тексті закону 1995 р. *jazyk menšiny*), а з другого боку, *menšinový jazyk* у словацькому перекладі Хартії. У другому періодичному звіті Республіки Сербія про виконання Хартії (2010 р.) зазначено, що в його тексті термін *меншинна мова* вживається як синонім терміна *мова національної меншини*: «Ради ускладнювања терминологије са Повельом, у извештају се употребљава: термин “мањински језик” као синоним за термин “језик националне мањине” и термини “корисник” или “говорник мањинског језика” као синоними за термин “припадник националне мањине”» («Република Србија. Европска повеља о регионалним или мањинским језицима Други периодични извештај достављен Генералном секретару Савета Европе у складу са чланом 15 Повелье, 2010»).

Вираз *regional or minority languages*, що вживається в Хартії, — це спроба поєднати у складі одного словесного позначення два відмінні терміни (*regional language + minority language*), які (до появи Хартії як офіційного тексту) в європейській законодавчій практиці та соціолінгвістичних дослідженнях уживалися зазвичай нарізно. Донедавна цей вираз використовувався в слов'янських мовах виключно в контексті Хартії. Єдиною державою, яка в 2012 р. ввела його в національне законодавство, стала Україна. З ряду причин цю інновацію важко назвати вдалою. Термін багатослівний і структурно громіздкий. У застосуванні до мовної ситуації в конкретній державі сполучник *або*, що поєднує в складі терміна означення *regional* та *minority*, недоречний. У міжнародному законодавстві використання сполучника *або* (англ. *or*) мотивоване тим, що термін *regional or minority language* має співвідноситися із законодавствами не однієї, а різних країн. Деякі з них уживають термін *мова національної* (або *етнічної*) *меншини*, інші — *регіональна мова*, ще інші вживають обидва терміни для позначення різних типів мов. Однак в Україні диференціювання мов за ознакою «регіо-

⁴⁷ Самойлова М. Н. Языковая ситуация и языковая политика в современном обществе... — С. 161.

⁴⁸ Разумова Л. В. Зазнач. праця. — С. 214.

нальна» — «міноритарна» не відбулося, тому намагання пристосувати до національної мовної ситуації калькований термінологічний зворот Хартії важко визнати доцільним.

Як свідчать деякі публікації, недостатня уніфікованість термінології призводить до сплутування подібних, але не тотожних за змістом термінів. Не завжди правомірно ототожнюються терміни *державна мова* й *офіційна мова*, *регіональна мова* і *міноритарна мова* (*мова національної або етнічної меншини*), *офіційна мова країни* і *місцева офіційна мова*, *офіційна мова* і *мова офіційного використання* тощо. Сплутування термінопонять трапляється навіть у законодавстві однієї держави. Наприклад, у законі «Про мови в Республіці Саха (Якутія)» російську мову помилково названо офіційною мовою Російської Федерації (ст. 23 і ст. 28), хоча згідно з конституцією й законодавством країни вона є державною мовою Російської Федерації.

У мовленні ЗМІ нюанси термінологічних відмінностей стираються і відмінність між ними часто незрозуміла читачеві, не посвяченому в специфіку міжмовних відносин у конкретній країні. Показовою ілюстрацією є фрагмент тексту з багатомовного електронного видання «SETimes» (Новини і погляди з Південно-Східної Європи)⁴⁹ про офіційне надання македонській мові статусу міноритарної (згідно з Хартією) в одному із сербських муніципалітетів. Наведемо цей фрагмент болгарською мовою: «Жестът на добра политическа воля от страна на сръбската община Пландище, която обяви македонския за официален език в юрисдикцията, беше приветстван от гражданите и от властите. “[Това е] първият път, в който македонският [e] обявен за официален език извън Република Македония”, каза за SETimes Душан Яневски, председател на организацията на Демократическата партия на македонците в Качарево, Сърбия».

Буквальне прочитання виразів *обяви македонския за официален език*; *македонският [e] обявен за официален език* може створити враження, що македонська мова зрівнялася в статусі з офіційною мовою держави — сербською. Аналогічне враження справляють подібні вирази в інших слов'янських перекладах цього тексту: боснійському («makedonski proglašen službenim jezikom; se makedonski jezik proglašava službenim»), македонському («беше прогласен за официјален јазик, да биде прогласен за официјален»), сербському («se makedonski jezik proglašava zvaničnim je makedonski jezik proglašen zvaničnim jezikom») та хорватському («se makedonski jezik proglašava službenim; je makedonski jezik proglašen službenim jezikom»). Тільки подальший контекст дозволяє зрозуміти, що мова йде про специфічну офіційність — офіційність меншинної мови: «Много малцинствени езици — унгарски, словашки, румњнски, хрватски, рутенски, чешки, български и черногорски — са официални в много сръбски общини».

Зіставний аналіз текстів мовного законодавства слов'янських мов свідчить, що терміни мовного статусу є одним з важливих інструментів мовної політики і можуть інтерпретуватися як у контексті мовної ситуації в конкретній країні, так і в проекції на регуляторні акти, що відбивають погляди міжнародної спільноти на мовну політику і мовне планування.

Заслугують подальшого вивчення явища міжмовної та внутрішньомовної дублетності термінів, міжмовної синонімії, омонімії, паронімії та антонімії, розуміння яких важливе для законотворчої роботи, кваліфікованого укладання

⁴⁹ Виходить англійською, болгарською, боснійською, грецькою, македонською, румунською, сербською, турецькою і хорватською мовами.: http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/sr_Latn/features/setimes/features/2013/02/07/feature-03.

спеціальних термінологічних словників та глосаріїв, перекладу нормативно-правових і наукових текстів, у освітній та інформаційній діяльності тощо. На базі таких досліджень законодавці можуть отримати ефективні рекомендації щодо адекватного використання термінів та встановити їх співвідносність у різних мовах з урахуванням національної специфіки кожної з країн.

V. M. AZHNIUK

LANGUAGE STATUS IN THE SLAVIC SOCIO-LINGUISTIC TERMINOLOGY

The paper gives a comparative perspective of the terminology of language status in the Slavic languages and discusses the impact of the language status on the approaches to language planning and language policy in the respective countries. Language status terms denoting the country's main language have a variety of verbal expressions: *state language* meaning «national language» (Belarus, Russia, Slovakia, Ukraine), *official language* (Macedonia, Montenegro, Slovenia), and the *language of the official use* (Croatia, Serbia) whose meanings and terminological implications have variable value both nationally and chronologically. Increasing public awareness of the symbolic importance of the language code as a nation's identity factor is reflected in the legislation of Slovakia whose language status was purposefully upgraded from that of the *official language* (úradny jazyk) in 1990 to the *state language* (štátny jazyk) in 1995.

Terminological innovations in many Slavic languages appeared under the influence of the European Charter for Regional or Minority Languages. A term that is quite appropriate in the context of an international legal document (for instance, *regional or minority language*) may not be quite fitting in the terminological and conceptual system of the national legislation (for instance, Ukraine) which arises numerous theoretical controversies and causes practical difficulties in its application.

The cases of indiscriminate or uncritical use of the seemingly identical or similar terms having different sociolinguistic implications are quite common in both legal, scientific and media texts leading to infrequent misunderstandings and ambiguities. In order to prevent them a comprehensive sociolinguistic dictionary has to be published and its popular online version has to be made available for general access. International experts' evaluation reports about the implementation of the European Charter for Regional or Minority Languages must be written and read with regard of the differences in the national terminologies and traditions of the respective languages.

Key words: sociolinguistic terminology, language policy, national language, state language, official language, regional language, minority language.